

ՀԱՆՃԱՐԵՂ ԺԱՄՆԱՐԸ. ԿՈՆՍՏԱՆՏԻՆ ՍԱՐԱՋԵԿ (1900-1942)

Մարիաննա Տիգրանյան

արվեստագիտության թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ,
Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիա

«Երաժշտությունը կարտահայտի այն, ինչ չի ասի խոսքը, իսկ այն, ինչ
չի փոխանցի իր երգով ոչ մի երաժշտական գործիք, յուրաքանչյուրի
սրտին կհասցնի զանգերի ղողանջը»:

Կոնստանտին Սարաջև

Կ.Կ. Սարաջև, 1925 թ.

Փայլուն տեսաբան, բացառիկ լսողական ունակություններով օժտված երաժիշտ Կոնստանտին Սարաջևն (Սարաջյան) իր ողջ կյանքը նվիրեց Ռուս ուղղափառ եկեղեցու զանգերի կառուցվածքի և հնչողության ուսումնասիրմանը: Նրա փայլուն «նվագը»՝ զանգերի ղողանջը, գալիս էին ունկնդրելու բանաստեղծներն ու նկարիչները, գիտնականներն ու փիլիսոփաները, անվանի երաժշտագետներն ու սովորական մարդիկ՝ երաժշտության սիրահարները: Գալիս էին Մոսկվայի ծայրամասերից, հեռավոր արվարձաններից՝ մեկը մյուսին նախապես տեղեկացնելով: Նրանք հավաքվում էին որոշակի ժամի և սպասում: Կանգնում էին ցրտին,

անձրևին, շոգին ու սպասում՝ հրաշալի երաժշտության ակնկալման ապրումով:

«Երկնքի մովում երևում էր երկար շապիկով մարդու թռչող ուրվագիծը, որն իր ձեռքերում էր պահել երկինք հառնած վիթխարի ձիերի սանձերի պարանները: Փոքրիկ զանգերը մոլեգին զրնգում էին՝ ճեղքելով երկինքը տոնական ղողանջի բոցավառությամբ: Մեծ զանգը կարծես որոտ լիներ, միջինները՝ անտառի սոսափյուն, իսկ ամենափոքրերը՝ թռչունների ֆորտիսիմո: Բնության վերածնված ձայնը... Տարերքները խոսեցին... Դա երկնային ոլորտների (...) տիեզերքի երաժշտությունն էր», - այսպես է նկարագրել Սարաջևի «նվագը» դերասանուհի Մարիա Գոնտան:

Կոնստանտին Սարաջևը շնորհալի ծնողների զավակ էր. նրա հայրը՝ Կոնստանտին Սարաջևը², անվանի երաժիշտ էր, խորհրդային խմբավարա-

կան դպրոցի հիմնադիրը, իսկ մայրը՝ Նատալյա Սարաջևան (Ֆիլատովա)³, դաշնակահարուհի էր, Սերգեյ Ռախմանինովի աշակերտուհին:

Հարազատները վկայում էին, որ Կոտիկը (այդպես էին անվանում նրան տանը, որպեսզի չընփոթեն ավագ Կոնստանտինի՝ հոր հետ) մանկուց օժտված էր բժշկողի հատկություններով. կարողանում էր որոշել հիվանդությունը և կանխարգելել ցավը: Հավանաբար, այդ ունակությունները նա ժառանգել էր մայրական պապից՝ անվանի բժիշկ Նիլ Ֆիլատովից⁴: Բայց Կոնստանտին Սարաջևի հիմնական կոչումը և իրական տաղանդը պետք է բացահայտվեին այլ ոլորտում. նրա կյանքի իմաստը երաժշտությունն էր, ավելի ճիշտ՝ զանգերը... զանգերի ղողանջը: Դեռ մանուկ հասակում իր սիրելի դայակի հետ⁵ զբոսնելու ժամանակ առաջին անգամ լսելով եկեղեցու զանգերի ղողանջը՝ նա հանկարծակի ուշագնաց է լինում: Տարիներ անց Անաստասիա Ցվետսևան⁶ իր հու-

1. Цветаева А., Сараджев Н., 1988, с. 61 (այստեղ և ստորև ռուսերեն մեջբերումների թարգմանությունները մերն են - Մ. Տ.):
Ուկրաինացի բանաստեղծուհի, լրագրող և դերասանուհի Մ. Գոնտան (1904-1995) Վ. Մայակովսկու և Բ. Պաստերնակի մտերիմ բարեկամուհին է եղել, որը թողել է հիշողությունների մի ուշագրավ գիրք: Բանաստեղծ-միստիկ Դանիլի Անդրեևը նրան է նվիրել իր «Սաթեր» («Янтар») բանաստեղծական շարքը:

2. Կ. Սարաջևը (1877-1954), ավարտելով Մոսկվայի կոնսերվատորիայի երկու բաժինները (Բ. Գործիմալիի ջութակի և Ս. Տանենկի կոնտրապոնետի դասարանները), նույն կոնսերվատորիայում հիմնադրել է խմբավարական բաժին: Կատարելագործվելով Լայպցիգում (աշակերտել է անվանի դիրիժոր Արթուր Նիկիշին)՝ Սարաջևը վերադարձել է հայրենիք: Նա նորաստեղծ խորհրդային հանրապետության առաջին դիրիժորն էր, որն արտասահմանում հնչեցրեց ռուս և խորհրդային կոմպոզիտորների ստեղծագործությունները: 1935 թ. Սարաջևը տեղափոխվեց Երևան՝ ղեկավարելու նոր բացված կոնսերվատորիան (սկզբնական շրջանում Հայկական ֆիլիհարմոնիկ նվագախմբի և Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնի գլխավոր դիրիժորն էր):

3. Ն. Ֆիլատովա-Սարաջևան ականավոր մանկաբույժ Նիլ Ֆիլատովի դուստրն էր:

4. Ն. Ֆիլատովը (1847-1902) տաղանդավոր բժիշկ էր, ռուսական մանկաբուժության հիմնադիրը, Իվան Սեչենովի հավատարիմ զինակիցը: Սանկտ-Պետերբուրգի մանկական (նախկին Կայսերական), ինչպես նաև Մոսկվայի կենտրոնական մանկական հիվանդանոցներն այժմ նրա անվամբ են կոչվում (Филатовская больница):

5. Մայրը՝ Ն. Ֆիլատովա-Սարաջևան, կյանքից հեռացավ շատ երիտասարդ տարիքում, երբ փոքրիկ Կոտիկը չորս տարեկան էր: Տարիներ անց հայրը երկրորդ անգամ ամուսնացավ:

6. Ռուս գրող Ա. Ցվետսևան (1894-1993) անվանի բանաստեղծուհի Մարինա Ցվետսևայի կրտսեր քույրն էր: Կ. Սարաջևի հետ Անաստասիան ծանոթացել էր 1927 թ. ծնունդի իր հոր՝ Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր, փայլուն լեզվաբան և արվեստագետ

շերում կգրի. «Մենք դուրս եկանք կապտավուն մթնշաղին... Հանկարծ Կոտիկը կանգ առավ՝ ունկնդրելով.

- Լսո՞ւմ եք, այդ Վեշնյակովսկու՞ զանգն է դողանջում...

Դա լավ է, որ հեռվում է: Մ-մ-մի անգամ ես չդիմացա այդ ձայնին՝ վայր ընկա⁸: Դա վաղուց էր...

Օրում կատարյալ լռություն էր, ոչ մի զանգ չէր լսվում: Առանց խոսքերի, նրա հետ նույն հուզմունքով համակված՝ ես զգացի, որ դա ոչ թե «թվում է նրան», այլ «մենք չենք լսում»⁹:

Կ. Սարաջեն իր «կոմպոզիցիաների» համար ընտրել էր Սուրբ Մարոնի վանքը¹⁰, որի զանգերի

հավաքածուն թերևս լավագույնն էր Մոսկվայում (յուրաքանչյուր զանգը անձամբ էր տեսակավորել):

Կ. Սարաջեն սինեսթետ էր¹¹, և նրա բացառիկությունը կապված էր ֆենոմենալ լսողության հետ. նա յուրաքանչյուր մեկ տոնի (հնչյունի) մեջ լսում էր 120 բեմոլ և նույնքան դիեզ, իսկ օկտավայում տարբերում էր 1701 աստիճանավորում: Ըստ Կ. Սարաջենի՝ «Երկրազնդի և Տիեզերքի յուրաքանչյուր առարկա, յուրաքանչյուր կենդանի արարած հնչում է և ունի իր որոշակի, սեփական տոնը...»¹²: Իսկ երաժշտության (մասնավորապես, զանգերի երաժշտության) ոլորտում Կ. Սարաջեն «Տոն»-ի հասկացությունը բնութագրում էր որպես «...ոչ թե պարզապես որոշակի հնչյուն, այլ հնչյունի կենդանի հրեղեն միջուկ»¹³:

Իվան Յվետսկիի նախկին ուսանող, իսկ հետագայում մտերիմ բարեկամ պրոֆեսոր Ալեքսեյ Յակովլևի տանը: Վերջինս Նաստային օգնում էր ապրուստի համար օժանդակ միջոցներ և գումար վաստակելու գործում՝ գրադարանային քարտեր տրամադրելով պատճենահանելու համար:

7. Վեշնյակովի կալվածքը համանուն գյուղում (Вешняковское, Вешняки) երկար տարիներ եղել է Շերեմետևների սեփականությունը: Նրանց օրոք այդ գյուղում եկեղեցի է կառուցվել (1644-1646 թթ.), որն այժմ հայտնի է որպես Սուրբ Աստվածամոր Վերափոխման տաճար (Храм Успения Пресвятой Богородицы).

8. Նա մանկուց կակազում էր, իսկ արտասովոր իրավիճակից և հուզմունքից հաճախ ընկնավորության նոպաներ էր ունենում:

9. Цветаева А., 1977, с. 133. Цветаева А., Сараджев Н., 1988, сс. 12-13. Ա. Յվետսկան 80-ն անց էր, երբ ծանոթացավ Կ. Սարաջենի կրտսեր եղբոր՝ Նիլի և քրոջ՝ Թամարայի հետ (1975 թ.), որոնք բնակվում էին Երևանում (պատերազմյան տարիները և տեղափոխությունները նրանց ցաք ու ցրիվ էին արել Խորհրդային միությունում մեկ): Այդ տարիներին Ա. Յվետսկան գրեց Կ. Սարաջենի նվիրված մի ծավալուն հուշագրություն՝ «Ասք մոսկովյան ժամհարի մասին» ("Сказ о звонаре московском"), որը լույս տեսավ «Մոսկվա» ամսագրում (1977, N 7), իսկ ավելի ուշ Նիլ Սարաջենի համահեղինակությամբ ստեղծվեց «Կախարդական զղանցի վարպետը» ("Мастер волшебного звона") գիրքը՝ հրատարակված Մոսկվայում, 1988 թ.:

10. Храм преподобного Марона Пустынника (Благовещения) в Старых Панех (район Якиманка): Առաջին անգամ այն հիշատակվում է 1642 թ., Միխայիլ Ֆյոդորովիչ Ռոմանովի

թագավորության օրոք: Մոսկվայում այստեղ է բացվել եկեղեցական-ծխական առաջին դպրոցը (1885): Սուրբ Մարոն Անապատականը հայտնի է նաև Սիրիացի անվամբ (Марон Сирийский), ապրել է IV դ. Սիրիայից ոչ հեռու՝ Կիո քաղաքում, իր ողջ կյանքն անցկացրել է բացօթյա աղոթքներով և խիստ պահջ պահելով: Ուղղափառ եկեղեցին նրա հիշատակի օրը տոնում է փետրվարի 14-ին, Կաթոլիկ եկեղեցին՝ փետրվարի 9-ին:

11. Սինեսթեզիան (синестезия) ընկալման հատուկ ձև է, երբ որոշ երևույթներ, հասկացություններ, դրություններ և սիմվոլներ ականապից լրացուցիչ հատկություններով են օժտվում՝ գույնով, հոտով, համով, ձևով, կազմվածքով, ձայնով, տարածությամբ և այլն: Սինեսթեզիան նյարդաբանական և բնախոսական (սեյրոֆիզիոլոգիական) երևույթ է, բժշկության մեջ քիչ ուսումնասիրված: Սինեսթեզիան համատեղ և միաժամանակյա զգացողություն է, հաճախ՝ գիտակցական հակակշռից խուսափող երևույթ: Սինեսթեստներ են համարվել բանաստեղծներ Շառլ Բոդլերն ու Թեոֆիլ Գոտյեն, կոմպոզիտորներ Օլիվյե Մեսիանը, Նիկոլայ Ռիմսկի-Կորսակովը, Ալեքսանդր Սկրյաբինը, Միկայիլ Չուլյոնիսը, գրող Վադիմիր Նաբոկովը: Տե՛ս Գալեև Բ., Ванечкина И., 2000, ինչպես նաև Գալեև Բ., 1976.

12. Цветаева А., 1977, с. 153. Цветаева А., Сараджев Н., 1988, с. 12.

13. Երաժշտության մեջ տոնի նշանակության կարևորությունը ընդգծելու համար Կ. Սարաջեն այդ բառը գրում էր

Նրա համար ցանկացած երևույթ, լինել դա անշունչ առարկա, թե շնչավոր արարած, ուներ համապատասխան գույն և միայն իրեն բնորոշ անհատական տոն (տոնայնություն)¹⁴: Այսպես, կոմպոզիտոր Վլադիմիր Դեշնովը դեռ 1921 թ. գրանցել էր Սարաջևի «գույն-տոնայնություն» հարաբերական աղյուսակը¹⁵:

«Ես գգում եմ և գիտակցում, որ իմ հնչյունային աշխարհայացքն անհրաժեշտ է ապագայի երաժշտական գիտության համար: Սակայն, ի դժբախտություն ինձ, ես չեմ տեսնում որևէ մեկին, որը կհասկանար ինձ: Դա պայմանավորված է իմ արտակարգ երաժշտական լսողությամբ, որը ես կարող եմ ապացուցել միայն զանգերի նվագով (...) մարդիկ զալիս են, լսում են, հիանում, քանզի այն նման չէ սովորական եկեղեցական ղողանջին: (...) Վաղ մանկությունից ես չափազանց ուժեղ, սուր էի ընկալում երաժշտական ստեղծագործությունները, տոների համադրությունները, այդ համադրությունների և հարմոնիայի հաջորդականության կարգերը: Ես բնության

գլխատառով: Цветаева А., Сараджев Н., 1988, сс. 74-75.

14. Օրինակ, իր մտերիմ բարեկամուհի Անաստասիա Յվետսևային նա բնութագրել է որպես «Մի տասնվեց դիեզով մաժոր» (“Ми шестнадцать диезов мажор”), իսկ նրա հանրահայտ քրոջ՝ բանաստեղծուհի Մարինա Յվետսևայի լուսանկարը տեսնելով՝ բացականչել է. «Մի տասնվեց բեմոլի հստակ արտացոլում»: Ա. Յվետսևան իր հուշերում գրում է, որ իրենց սենյակում քրոջ՝ տարբեր տարիքում արված լուսանկարներն էին դրված և, դրանցից մի քանիսում նա անճանաչելի էր: Ուշադիր գննելով նկարները և նախապես ծանոթ չլինելով Մարինայի հետ՝ Կ. Սարաջևը մտառոգ ասել է. «Այստեղ ամենուր Մի տասնվեց բեմոլով միևնույն է հնչում»: Цветаева А., 1977, с. 132. Цветаева А., Сараджев Н., 1988, с. 12.

15. Վ. Դեշնով (1889-1955)¹ խորհրդային առաջին օպերաների և բալետների հեղինակ, որին երաժշտական միջավայրում անվանում էին “царскосельский вундеркинд”:

մեջ տարբերում էի ... անհամեմատ շատ հնչողություններ, քան ուրիշները. ինչպես ծովը՝ մի քանի կաթիլների համեմատությամբ: (...) Ինձ շրջապատում էր տոների հսկայական զանգված՝ ապշեցնելով իր վեհությամբ, և այդ զանգվածն ասես հնչյունային հրեղեն միջուկի կենտրոն էր, որն ամենուր հնչյունների ճառագայթներ էր տարածում: Այլ խոսքով, այդ ամենն ասես մի արմատ լինել, որի վերևում միաբուն ծառն էր՝ փարթամ, լայն սաղարթով, որը շարունակ հնչողությունների նոր զանգված էր արտածում՝ աճման կարգով: Այդ հնչողությունների հզորությունը՝ դրանց բարդագույն համադրություններով հանդերձ, համեմատելի չէ որևէ երաժշտական գործիքի հետ. միայն զանգն իր հնչյունային մթնոլորտով կարող է արտահայտել այդ վեհության ու հզորության թեկուզ մի մասը, որը մարդկային լսողությանը հասանելի կլինի միայն Ապագայում: Կլինի: Ես դրանում միանգամայն համոզված եմ: Սակայն մեր դարում ես մենակ եմ, քանի որ չափազանց վաղ եմ ծնվել: Բայց այնտեղ՝ չեռավոր Ապագայում, որը, հնարավոր է, ես չեմ տեսնի, ես կունենամ ինձ նման շատ ընկերներ...», – այսպես է ավարտվում հանճարեղ ժամհարի «Երաժշտություն – զանգ» (“Музыка – колокол”) գրքի եզրափակիչ գլուխը, որը կրում է «Իմ երաժշտական աշխարհայացքը» (“Мое музыкальное мировоззрение”) խորագիրը¹⁶:

16. Цветаева А., 1977, сс. 169-171. Цветаева А., Сараджев Н., 1988, с. 75. Վերը նշված գրքի վրա Կ. Սարաջևն աշխատել է դեռևս 1920-ական թթ., սակայն ծեղագիրը հետագայում կորել է: Հետպատերազմյան ծանր տարիներին գիրքը հայտնվել է օտար մարդկանց ձեռքում, որոնք չեն հասկացել դրա արժեքը: Եվ միայն տարիներ անց Սարաջևի եղբոր՝ Նիլի և քրոջ՝ Թամարայի քրտնաջան աշխատանքների շնորհիվ հաջողվում է գտնել իր

Նա իսկապես եզակի էր՝ միլիոնների մեջ մեկը, և նրա համար բոլոր մնացած մարդիկ «խուլ» էին: Սակայն Կ. Սարաջևի բացարձակ լսողության ֆենոմենը երբեք նրա համար սնապարծության առիթ չի եղել, հակառակը՝ դա նրա մեծ ողբերգությունն էր, մարդկության հոծ բազմության մեջ իրեն միայնակ և ունայն զգալու պատճառը: Նրան հետազոտում էին, ուսումնասիրում նյարդային համակարգը, արտակարգ լսողության և երաժշտական ընկալողունակության բացառիկ դրսևորումները: Անվանի հոգեբան Վասիլի Գիլյարովսկին¹⁷ Կ. Սարաջևի մասին դասախոսություններ էր կարդում, իսկ հանդիպումներից մեկի ժամանակ անհրաժեշտ եղավ ննջեցնել նրան:

«-Դրա համար,-ասաց նրան(Կ.Գիլյարովսկուն-Մ.Տ.) Կոտիկը,- պետք է սեղմել ռոյալի ստեղները (նա նշեց նոտաները) որոշակի հաջորդականությամբ: Իսկ ինձ արթնացնելու համար սեղմեք...- և նա թվարկեց այլ նոտաներ (ցավոք, նոտաների անվանումները չեն պահպանվել):

Նրա ցուցումը կատարեցին: Նա խորը քնեց, որքան դա տևեց՝ չեմ հիշում: Երբ նրան արթնացրին իր նշած նոտային հաջորդականությամբ, Գիլյարովսկին հարցրեց.

- Կոնստանտին Կոնստանտինովիչ, ի՞նչ տեսաք երազում:

- Ես ամառանոցում էի, (...) իմ ընկեր Մի-Բեմոլի (իր

սիրած աղջիկը - Մ. Տ.) մոտ: Եվ հիմա նա հոր հետ միասին գալիս է այստեղ:

Դասախոսությունը, հարցերը, պատասխանները, Կոտիկի բացառիկ ունակությունների ցուցադրումը շարունակվում էին: Երբ դասախոսությունն արդեն ավարտին էր մոտենում, դուռը բացվեց, և ներս մտան սպասված Մի-Բեմոլը և նրա հայրը»¹⁸:

Ի դեպ, Կ. Սարաջևն իրեն զուգորդում էր «Ռե» հնչյունի հետ, և ընկերական միջավայրում հայտնի էր «Ռե» մականունով: Այո, նա բացառիկ երևույթ էր և իր բացառիկ լսողությամբ՝ շրջապատի համար անհասկանալի և տարօրինակ¹⁹: Ականատեսները վկայում էին, որ Սարաջևը տարբերում էր Մոսկվայում գործող 4000 խոշոր զանգերից յուրաքանչյուրի ձայնը: Նա զանգերի համար ստեղծագործել էր ավելի քան 100 ինքնատիպ կոմպոզիցիա՝ «զանգահարի»²⁰ իր փայլուն տեխնիկայի կիրառմամբ²¹: «... որոշ եկեղեցիներում գտնում էին, որ ես զանգը ճիշտ ձևով չեմ տալիս, որ մեղք է այդպես զանգահարելը,

18. Цветаева А., 1977, с. 164.

19. Երբեմն տրամվայով երթևեկելիս Կոտիկը կարող էր ուղևորներին խելագարության հասցնել՝ պարբերաբար ձգելով տրամվայի զանգի լարը և ներկաներին կոչ անելով վայելել այդ հրաշալի զոնգոնը: Տե՛ս Цветаева А., 1977, с. 139; Цветаева А., Сараджев Н., 1988, с. 18.

20. Ծանոթները նրան անվանում էին ոչ թե «Ժամհար» (звонарь), այլ «զանգահար» (колоколист):

21. Նա կատարելագործել էր ժամհարության՝ եկեղեցու զանգեր խփելու մի քանի տարբերակ. կոչնակ խփելը (благосвест), ուժեղ և երկարատև զանգահարությունը (трезвон), բոլոր զանգերի անընդհատ դողանքը՝ համադրողանք (перезвон, մեծից մինչև փոքր զանգերի դողանք՝ յուրաքանչյուրին 1-ից մինչև 7 հարվածով), նվագազարկը կամ զարկանվազը (перебор)՝ մեկական հարված յուրաքանչյուր զանգին՝ փոքրից դեպի մեծը և այլն (Оловянишников Н., 1912, сс. 45-56):

տեսակի մեջ եզակի այդ ձեռագիրը, որից պահպանվել էր մի քանի թերթ: Տե՛ս նաև Цветаева А., Сараджев Н., 1988, сс. 70-75.

17. Վ. Գիլյարովսկի (1876-1959)՝ խորհրդային շրջանի անվանի ռուս հոգեբան: Տվել է մի շարք հոգեկան հիվանդությունների ախտաբանական կազմախտության բնութագրություններ: Ուսումնասիրել է կակազության խնդիրները, լայնորեն կիրառել է հոգեկան հիվանդությունները քնի միջոցով բուժելու մեթոդը:

և Աստված ինձ կպատժի նման դողանքի համար. իմ «դողանքն» ունկնդրող մարդիկ ասում էին, որ դա ամենկին այնպիսին չէ, ինչպիսին պետք է լինի եկեղեցական զանգերի դողանքը, և որ լավ կլիներ, եթե ինձ հաջողվեր ստեղծել մի զանգակատուն, որը կլիներ զուտ գեղարվեստական-երաժշտական, համերգային...», – գրում է Կ. Սարաջը Նարկոմպրոսի²² արվեստի սեկտորի վարիչ Մ. Արկադևին ուղղված նամակում²³:

Կ. Սարաջևի կյանքի միակ տարերքը զանգերն էին, և նա ապրում էր զանգերի համար: Նա բաց չէր թողնում եկեղեցական ոչ մի արարողություն, սակայն նրան հետաքրքրում էր ոչ այնքան բուն ծեսը, որքան զանգահարելու հնարավորություն ունենալը: Մասնագետների կարծիքով XIX-XX դարերի լավագույն յոթ ժամհարներից²⁴ լավագույնը Սարաջևն էր՝ ծագումով հայ, բայց ռուսաց հողի հանճարեղ ժամհարը: Կ. Սարաջևը մանրակրկիտ գրանցել էր Մոսկվայի և Նրա շրջակայքի 317 խոշոր զանգերի («Благовестники») շուրջ 20 օբերտոններ ընդգրկող ձայնային սպեկտրները (ընդհանուր առմամբ՝ 295 զանգակատուն):

22. Наркомпрос (Народный комиссариат просвещения)՝ պետական իշխանության մարմին, որը 1920-30-ական թթ. վերահսկել է մշակութային-հումանիտար բոլոր բնագավառները. կրթություն, գիտություն, գրադարանային գործ, տպագրություն, երաժշտություն, թատրոն, կինո, ակումբներ, հանգստյան այգիներ և այլն: Ղեկավար ատյաններում անվանի դեմքեր էին՝ կոմպոզիտորներ, կատարողներ, երաժշտագետներ (Ա. Գոլդենվեյզեր, Ն. Սյակովսկի, Ռ. Գլիեր, Ա. Գեդիկե, Կ. Իգումնով), իսկ բաժինը ղեկավարում էր թատերագետ Մ. Արկադևը:

23. Цветаева А., Сараджев Н., 1988, с. 66.

24. Аристарх Израилев, Василий Слепнев, Александр Смагин, Константин Сараджев, Игумен Михай, Валерий Лоханский, Иван Данилов. Оаро Е., 7 знаменитых русских звонарей: <http://russian7.ru/post/7-izvestnejshix-russkix-zvonarej/>

Ջանգերում սովորաբար տարբերվում է երեք հիմնական հնչյուն, որոնցից երկուսը՝ ստորինն ու վերինը, օկտավա են կազմում, իսկ միջինը՝ նրանց տերցիան²⁵: Սակայն Կ. Սարաջևը լսում և տարբերում էր 18-ից ավելի հիմնական հնչյուն: Ահա թե ինչպես է նա գրանցել Մոսկվայի Իվան Մեծ զանգակատան (колокольная Ивана Великого) Վերափողման Մեծ զանգի (большой Успенский колокол) տոնային սպեկտրը, ինչպես ասում են, «անհատականությունը».

Նույն զանգի սպեկտրը՝ Անդրեյ Բորիսյակի²⁶ գրանցմամբ.

25. Цветаева А., Сараджев Н., 1988, с. 38.

26. Ա. Բորիսյակը (1885-1962) անվանի թավջութակահար և մանկավարժ էր, հնէաբան, ակադեմիկոս Ալեքսեյ Բորիսյակի որդին:

1977 թ. երաժշտագետ և զանգերի մասնագետ Լարիսա Բլազովենցա չէնսկայան հրատարակեց Կ. Սարաջևի կյանքի գլխավոր աշխատությունը՝ «Список "Индивидуальностей" больших колоколов всех колоколен г. Москвы»²⁷: Մշակութային մեծ արժեք ներկայացնող, իր տեսակի մեջ եզակի այդ աշխատությունը գիտական աշխարհում շատ բարձր գնահատվեց: Այն մոսկովյան զանգերի և, առհասարակ, զանգերի ձայնագիտության (ակուստիկայի) ուսումնասիրման փաստացի ձեռնարկ էր: Կ. Սարաջևը կանխորոշեց զանգերի բնագավառում ժամանակակից ուսումնասիրությունները: Ինչո՞ւ էր նա այդքան տարված զանգերով²⁸: Այլ երաժշտական գործիքների համեմատ՝ զանգերի հնչողության բնույթը տարբեր է. հարվածից լսվում է ոչ թե մեկ, այլ մի քանի տոն, կարծես փոքրիկ երգչախումբ է երգում: Ոչ մի զանգ իր հնչողությամբ նման չէ մյուսին, յուրաքանչյուրն ունի անհատականություն²⁹ և բնավորություն (այդ պատճառով անցյալում զանգերին հատուկ անուններ էին տալիս):

Ձանգը ձուլում են մետաղից, որպես կանոն՝

27. Благовещенская Л., 1977, сс. 35-52.

28. Թեև նա բավականին լավ էր տիրապետում դաշնամուրին, սակայն այդպես էլ չսիրեց այդ գործիքը՝ համարելով, որ իր տեմպերացված կարգով դաշնամուրը հնչյունային առումով շատ աղքատիկ է («темперированная дуря»): Դեռ փոքր հասակում, աշակերտելով Ռ. Գլիերին, նա զարմանում էր, թե ինչպես մյուսները չեն լսում երկու կիսատոների միջև այդքան պարզ լսվող մնացած բոլոր հնչյունները (իսկ նա 50-ից ավելի հնչյուն էր լսում):

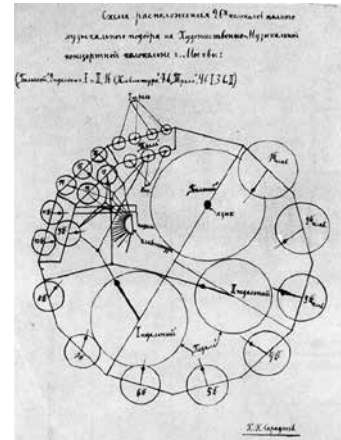
29. Հատկանշական է, որ զանգի օրերտոնային շարքը բնութագրելիս և ներկայացնելիս կիրառում են «անհատականություն» տերմինը:

պղնձից, և, խստագույն կանոնների համաձայն, պահպանում որոշակի հնչյունային ինտերվալներ, ինչն էլ ապահովում է ինչպես առանձին զանգերի, այնպես էլ ամբողջ զանգակատան ներդաշնակ հնչողությունը³⁰: Ձայնը զանգին տրվում է «ծնվելիս», և ձայնի որակը հիմնականում կախված է ձուլող վարպետի հմտությունից: Կ. Սարաջևը նշում էր, որ զանգերի հնչողության առավել հարուստ երանգավորման համար հիմնական մետաղաձուլվածքին՝ պղնձին, ավելացնում էին այլ նյութեր. ոսկի, որպեսզի ձայնն ավելի սուր և կտրուկ լինի, արծաթ՝ բաց և զրնգուն ձայնի համար, հնչողությունը մեղմացնելու նպատակով ավելացնում էին պլատին, չուգունը՝ խուլ հնչերանգ հաղորդելու, բրոնզը՝ ցայտուն ալիքաձև հնչողության համար և այլն³¹: Աշխարհում չկա երկու միանման զանգ և յուրաքանչյուրի ձայնն անկրկնելի է ու բացառիկ (ինչպես մարդու ձայնը կամ մատնահետքերը): Ուշադիր ունկնդրելու դեպքում կարելի է տարբերել 3 հնչյուն-ձայն. հիմնականն առաջանում է զանգի ձայնային օղակի ստորին ոլորտում, իսկ երկու օժանդակ հնչյունները ձևավորվում են զանգի վերին ծավալներում: Լավ լսողության դեպքում կարելի է տարբերել 3-ից մինչև 10 հնչյուն, որոնք իրարից տարբերվում են հնչո-

30. Ռուսական զանգերի և եկեղեցական դղանջների վերաբերյալ առաջին ձայնագիտական (ակուստիկ) և երաժշտա-պատմական ուսումնասիրությունը կատարել է ռուստոլցի ավագ քահանա (протоиерей) Արիստարխ Իզրաիլը. տես Израилев А., 1884, с. VI.

31. Цветаева А., 1977, с. 156; Цветаева А., Сараджев Н., 1988, с. 41, ինչպես նաև Оловянишников Н., 1912, сс. 394-397.

ղության բարձրությամբ, ուժգնությամբ և տևականությամբ, որն էլ ապահովում է յուրաքանչյուր զանգի բարդ և եզակի հնչյունային գունախաղը³²: Զանգերի ձուլորդներն իսկապես լավ վարպետներ էին, քանզի մեծ հմտություն էր պահանջվում արդեն գործող զանգերի հիմնական տոնի և օբերտոնների³³ միջև նոր ձուլվող զանգի մաժոր և մինոր եռահնչյունների օբերտոնային շարքը հաշվարկելու համար, որպեսզի բոլոր զանգերի համադրումը բարեհնչուն լինի³⁴: Անգամ եթե զանգի օբերտոնային կազմում հայտնվեին «ոչ ներդաշնակ»՝ մակաձայն և լրացուցիչ հնչյուններ, ապա դա չէր աղավաղում ընդհանուր հնչողությունը, այլ ինքնատիպ և առանձնահատուկ որակ էր տալիս զանգին: Նույնիսկ փորձառու վարպետներին ոչ միշտ էր հաջողվում անհրաժեշտ չափով, որոշակի զանգվածով և հատուկ տոնային բարձրություն ունեցող զանգ ձուլել³⁵: Զանգի հիմ-

26 զանգերի դասավորության՝ Կ. Սարաջևի կազմած սխեման (նախատեսված նրա ծրագրած Գեղարվեստական-երաժշտական համերգային զանգակատան համար)

32. Снѣ Пухначев Ю., 1974.

33. Օբերտոնները (գերմ. Obertöne, բառացի՝ վերին հնչյուններ) տարբեր բարձրություն ունեցող այն բազմաթիվ մասնակի հնչյուններն են, որոնց համակցությունից առաջանում է հնչյունը: Վերջինս բարդ կազմություն ունի՝ բաղկացած է մեկ հիմնական և բազմաթիվ լրացուցիչ հնչյունների միասնությունից, որոնք ավելի բարձր են, քան հիմնականը (այստեղից էլ՝ «օբեր» անվանումը): Օբերտոններից է կախված ծայնի հնչերանգը:

34. XVII-XVIII դդ. զանգերի հնչյունային կազմում գերակշռում էին դիստանս ինտերվալները՝ եռատոն, սեպտիմա: Ավելի սակավ էին եռահնչյունները, հատկապես մաժոր եռահնչյունը: Снѣ Благовещенская Л., 1985a, сс. 28-38.

35. Զանգը կարող էր առհասարակ չինչել, և լավագույն ձուլորդները երբեմն զարմանում էին, թե ձուլման նույնատիպ գործընթացից ինչպես են ամեն անգամ տարբեր զանգեր ստացվում: Снѣ Оловянишников Н., 1912, сс. 293-307, 412-413.

Նական արժեքը ձայնն էր, և ոչ ոքի հարկավոր չէր ճոխ պաճուճանքներով զարդարված և փայլեցված, բայց խռպոտ և խուլ ձայնով զանգ, ուստի անբարեհնչուն զանգերը պարզապես կոտորում էին և վերաձուլում³⁶: Պետք է նշել, որ զանգի հըն-չողությունը միայն ձուլորդի որակավորումից չէր կախված, ուստի ժամհարը պետք է հաշվի առներ այլ կարևոր գործոններ և՛ զանգի գազաթի ամրացումը հեծանիս, լեզվակի ճիշտ ընտրությունն ու կախվածքը, ինչպես նաև զանգակատան որմնախորշերի նկատմամբ զանգերի ճիշտ դասավորությունը: Կ. Սարաջևի արխիվում պահպանվել է նման նախագծերի մի քանի տարբերակ, թե ինչպես պետք է դասավորել զանգերը, որպեսզի հնչողությունը կատարյալ լինի³⁷:

Ցավոք, առջևում աղետային տարիներ էին: Նոկ-

տեմբերյան հեղափոխությունից հետո եկեղեցական զանգերը գաղափարական և տնտեսական հարձակումների թիրախ դարձան³⁸: Խորհրդային առաջին դեկրետներից մեկը վերաբերում էր տազնապի զանգի արգելքին (колокольный набат), որպեսզի ժողովուրդը չարձագանքեր բոլշևիկների դեմ պայքարելու կոչին: Պետական բոլոր օղակները կատաղի մոլեգնությամբ պայքարի ելան եկեղեցականների դեմ. իշխանության կողմից սեփականաշնորհվեցին վանքերն ու մենաստանները, եկեղեցական ողջ ունեցվածքը յուրացվեց, և զգալի բաժինը վաճառվեց³⁹: Պատմական և մշակութային բացառիկ արժեք ներկայացնող հազարավոր զանգեր ոչնչացվեցին ձուլարաններում վերածվելով գունավոր մետաղի ջարդոնի: Անվանի գրող Միխայիլ Պրիշվին⁴⁰ իր հուշերում կգրի. «Ես կականատես էի սարսափելի տեսարանի, ասես ներկա լինեի հրապարակային մահապատժի. ցած էին նետվում գողոնական դարաշրջանի փառահեղ զանգերը...»⁴¹:

36. Աշխարհի ամենամեծ զանգը «Արքա զանգ»-ն է (“Царь-колокол”), որը ձուլվել է կայսրուհի Աննա Իոանովնայի հրամանով (1733-1735): Հեղինակը զանգաձուլման գործի հիանալի գիտակ, իր ժամանակի լավագույն վարպետ Իվան Մոտորկինն էր, որին օգնել է որդին՝ Միխայիլը (աշխատանքի ընթացքում հայրը մահացել է, և Միխայիլը մենակ է գործն ավարտին հասցրել): «Արքա զանգ»-ի բարեհաջող ձուլման ավարտից հետո (1735-ի նոյեմբեր) անհասկանալի պատճառներով այն դեռևս 2 տարի մնացել է ձուլափոխում: 1735 թ. մայիսին սաստիկ հրդեհ է բռնկվել (Троицкий пожар), որը վիթխարի վնաս է հասցրել: Հրդեհը հանգցնելու ժամանակ ջուրը թափվել է ձուլափոխում գտնվող զանգի շիկացած մետաղի վրա, որն անհավասար գերատեղումից ճաքել է, ինչի հետևանքով զանգից 11,5 տոննա զանգվածով մի կտոր է պոկվել: «Արքա զանգ»-ի ընդհանուր քաշը 202 տոննա է, բարձրությունը՝ 6,14 մետր (երկհարկանի ջենք), իսկ տրամագիծը՝ 6,6 մետր: Մեկ դար անց՝ 1836 թ., հատուկ հաշվարկներով կառուցված ինժեներական սարքերի միջոցով հաջողվեց այդ հսկան հանել ձուլափոխից և տեղադրել պատվանդանին (այժմ գտնվում է մոսկովյան Կրեմլի տարածքում): Առասպելական զանգը, սակայն, այդպես էլ չդրվանջեց:

37. Благовещенская Л., 19856, сс. 286-293.

38. Մինչև 1917 թ. Ռուսաստանում ղողանջող զանգերի թիվը գերազանցում էր մեկ միլիոնը, որոնց ընդհանուր քաշը 250.000 տոննայից ավելի էր: Միայն Լենինյան գրադարանի անագապղնձե բարձրաքանդակների համար օգտագործվեց 100 տոննա եկեղեցական բրոնզի ձուլվածք:

39. Козлов В., Гибель церковных колоколов в 1920-30-ые годы: <http://www.zvon.ru/zvon7.view2.page12.html>.

40. Մ. Պրիշվին (1874-1954)՝ ռուս-խորհրդային գրող, արձակագիր, բանաստեղծ, ճանապարհորդ: Ուսումնասիրել է մարդու կեցության, կյանքի իմաստի, կրոնի, մարդու և բնության, տղամարդու և կնոջ փոխհարաբերությունների վերաբերող հարցեր: Իր կյանքի ամենակարևոր գիրքը համարել է «Օրագրերը», որը գրել է շուրջ կես դար (1905-1954): Այն ծավալով մի քանի անգամ գերազանցում է հեղինակի ստեղծագործությունների 8-հատորյա լիակատար ժողովածուն:

41. Пришвин М., 1990, сс. 441-442.

Ջուր էին մտավորականության ջանքերը: Կ. Սարաջևի հետ բողոքի նամակներ էին գրում շատերը: Անատոլի Լուինաչարսկուն⁴² ուղղված նամակում նրանք խնդրում էին պահպանել առավել արժեքավոր զանգերը: Նրանք ձգտում էին նոր կյանք տալ դրանց՝ թեկուզ համերգային կատարումների համար նախատեսված նորակառույց «զանգակասրահներում»: Ապարդյուն. «Նոր Սովետներին» գունավոր մետաղ և տարադրամ էր հարկավոր:

1930 թ. աշնանային մի օր Կ. Սարաջևի փոքրիկ բնակարանի դուռը թակում են. ամերիկացի հարուստ գործարար, ձեռներեց Չարլզ Քրեյնն էր, որը գնում է Սուրբ Դանիլով վանքի զանգերը⁴³ և նվիրում Հարվարդի համալսարանին, իսկ Սարաջևին, որպես բացառիկ մասնագետի, հրավիրում Միացյալ Նահանգներ՝ այդ զանգերը դասավորելու, լարելու և հնչեցնելու համար⁴⁴: Բեռնատարների վրա բարձած թվով 18 Դանիլյան զանգերը լքում էին Մոսկվայի փողոցները. նրանց կողքին էր հնամաշ վերարկուն հագին, արևելյան խոշոր աչքերով, նիհարակազմ ու բարձրահասակ մի տարօրինակ

երիտասարդ, որը բոլորովին չէր խոսում անգլերեն և ուժեղ կակազում էր... ԱՄՆ-ում Սարաջևը մնաց շուրջ մեկ տարի: Նա ապրում էր ռուս էմիգրանտների տանը, որը բավականին հեռու էր գտնվում Հարվարդի համալսարանից, և Կոտիկը ամեն օր ոտքով էր գնում աշխատանքի: Տասնյակ ժամեր շարունակ նա տքնում էր այդ զանգերի լարվածքը կարգավորելու համար: Յուրաքանչյուր զանգի անհրաժեշտ բարձրությունը ստանալը քրտնաջան աշխատանք էր պահանջում՝ խարտոցելու միջոցով «հեռացնել» ավելորդ հնչյունները: Զանգերի ղողանջն ու անընդմեջ աղմուկը խանգարում էին ուսանողներին, իսկ Սարաջևի անգլերեն չիմանալն ու էքսցենտրիկ պահվածքը հավելյալ խոչընդոտներ էին ստեղծում: Ի լրումն այդ ամենի՝ նա ծանր հիվանդանում է (երկկողմանի թոքաբորբ), քանզի միակ բարակ վերարկուն չէր պահպանում նոյեմբերյան քամուց: Ի վերջո, Կ. Սարաջևին պետական ունեցվածքին վնաս հասցնելու մեղադրանք են ներկայացնում (խարտոցով աշխատելը) և «մեղմորեն» առաջարկում վերադառնալ հայրենիք՝ վճարելով ընդամենը 50 դոլար: Նա վերադարձավ... Օտարության մեջ չգնահատված, հայրենիքում լքված և միայնակ: Շատերը մեղադրում էին նրան այդ քայլի համար, բայց նրա հայրենիքը Ռուսաստանն էր⁴⁵:

Շուրջ 80 տարի անց պատմությունը կրկնվում էր. 2007 թ. ամռանը Մոսկվայից հեռանում էին բեռնատարներ՝ դարձյալ բեռնված 18 զանգերով:

42. Ա. Լուինաչարսկի (1875-1933)՝ խորհրդային պետական գործիչ, գրող, քննադատ, արվեստագետ: 1917-1929 թթ. եղել է լուսավորության ժողկոմը (ժողովրդական կոմիսար), այնուհետև՝ ՍՍՀՄ Կենտգործկոմին առընթեր գիտական կոմիտեի նախագահ:

43. Դանիլյան զանգերը (Даниловские колокола), ինչպես նաև Տյառնընդառաջի վանքի (монастырь Сретенья Господня) զանգերն իրենց հնչողությամբ եզակի արժեք ունեն, և իսկապես մեծ հրաշք էր, որ նրանք փրկվեցին: Դանիլյան զանգերը հայտնվեցին ԱՄՆ-ի Հարվարդի, իսկ Տյառնընդառաջի վանքի զանգերը՝ Մեծ Բրիտանիայի Օքսֆորդի համալսարաններում:

44. Կ. Սարաջևի՝ ԱՄՆ-ում անցկացրած ժամանակահատվածի մասին տե՛ս Цветаева А., 1977, сс. 158-161; Цветаева А., Сараджев Н., 1988, сс. 76-85.

45. Николаев Л., Константин Сараджев и колокола Свято-Данилова монастыря: [http:// www.kolokola.com/archives/3620](http://www.kolokola.com/archives/3620).

Դրանք Դանիլյան զանգերի ճիշտ կրկօրինականներն էին՝ Սուրբ Դանիլով վանքի պատրիարքի կողմից օրհնված և օծված: Մինչև Պետերբուրգ դրանք տեղափոխեցին գնացքով, այնուհետև՝ ծովով մինչև Բոստոն և Հարվարդ՝ փոխարինելու բնօրինականներին: Տասնյակ տարիներ էին հարկավոր, որ պատմամշակութային անգին հուշարձանը վերադառնա Ռուսաստան և կրկին դողանջի⁴⁶:

Կոնստանտին Սարաջևի կյանքի վերջին տարիների մասին մենք գրեթե ոչինչ չգիտենք: Ապրում էր մենակյաց՝ ոչ ոքի հետ չշփվելով: Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակ՝ 1942 թ. գերմանական ականը ոչնչացրեց Մոսկվայի արվարձաններից մեկում գտնվող հոգեբուժարանը, որտեղ էլ իր մահկանացուն կնքեց Կ. Սարաջևը՝ ընդամենը 42 տարեկանում:

Դժվար է գերազնահատել Կ. Սարաջևի դերն ու նշանակությունը զանգերի ուսումնասիրման և պահպանման բնագավառում: Նա կանխորոշեց իր ժամանակը և, ինչպես ինքն էր ասում. «... ծնվել էի Ապագայի համար...»: Նա ծնվել էր Ս. Ավետման գիշերը և մարդկանց մեծ ավետիս պարզեց⁴⁷:

46. Боровская Н., 2006.

47. Կ. Սարաջևի ծննդան և մահվան օրերը մեզ հայտնի չեն, քանզի որևէ փաստաթուղթ չի պահպանվել, իսկ «Ավետման գիշերը» (ապրիլի 6-ի լույս 7-ը) ծնված լինելու փաստը հիշատակվում է նրա ծանոթներից մեկի հուշերում:

Великому звонарю⁴⁸
Константину Сараджеву

Расколото небо от вещего звона.
Царь-благовест в гиблые души стучит –
Дает утешенье бедой озлобленным,
Хлебнувшим отчаянья выжить велит.
Опомнитесь, нет у Всевышнего смерти,
Ушедших лишь сердца теплом позови,
Не злобе земной наползающей верьте,
А верьте целительной Божьей любви.
В толпу, точно в бездну, глядит с
колокольни,
Отдав свою жизнь на незримый алтарь –
Вселенских гармоний счастливый
невольник,
С душой шире неба – безумец звонарь.
Он всю вашу боль заберет в свое сердце,
Он первым – на плаху за всех и во тьму,
Он в лютую стужу созвал всех согреться
У сполохов звона, как в щедром доме.
... Его увело беспощадное Время,
Но смерти не верьте – молитва звучит,
Да колокол – месяц надбитый и древний,
Как благовест в души людские стучит.

Благовест
Константину Сараджеву

Звоны алыми птицами – ввысь.
Чудо музыки – голос Вселенной.
Благовест, прославляющий жизнь,
рвется в небо молитвой нетленной.
Разливайся зарей, благовест.
Город свят в полыханьи сирени.
Перед звонами, краше невест,
тишина преклонила колени.
Я звоню от великой любви,
от родства с каждым в мире живущим
Отче, Господи, благослови
все дома, все долины, все пущи.
Звоны солнцем наполнят сердца,
их сиянье пречистое слушай.
Васильками цветут небеса –
синева проливается в души.
Колокол небо с землей венчает.
Музыки Божьей горит алтарь.
Судьбы бессмертием озаряет
Вечности вестник и сын – звонарь.

48. Վերը բերված բանաստեղծությունները վերցրել ենք
հետևյալ էլեկտրոնային աղբյուրից՝ <https://zvonarsaradzhev.jimdo.com/%D0%BF%D0%BE%D1%8D%D0%B7%D0%B8%D1%8F/>;
Կայքում բանաստեղծությունների հեղինակները նշված չեն: